

Contextual and cross-cultural Theology II 2007-2008
(M. Brinkman)

PAPER

Jezus, de Heliand

De helende heiland als einde van de ellende

Vrije Universiteit
B.J. van Luijk
1635123
13-12-2007

Introductie

Tijdens de colleges over de verschillende interpretaties van het evangelie en in het bijzonder de christologie, bekwam ik vaak een "unheimisch" gevoel. Hoe ver kan de inculturatie van verschillende religieuze vormen, woorden en rituelen gaan, zonder dat het unieke van het evangelie verloren gaat? De verschillende Jezusbeelden die werden behandeld - Jezus als voorouder, genezer, goeroe etc - spraken mij niet zo aan. De opmerking dat in Europa het begrip van Jezus als Heiland ook een zelfde vorm was zette me aan het denken. In hoeverre is deze benaming te vergelijken met die andere Jezusbeelden? Hoe kwam de eerste auteur er toe om dit beeld voor Christus te gebruiken? Ook spreekt het me aan omdat het gaat over de eigen cultuur. In het schrijven en lezen van deze paper mag dat duidelijk worden.

Deze paper is opgedeeld in een aantal ongelijke stukken: eerst wil ik kort ingaan op de herkomst van de naam "heiland". Dan wil ik de Heliand als bron van de contextualisering van Christus als Heiland inleiden. Het middenstuk zal dan een verdere uitwerking van de "dubbele transformatie" van Jezus als Heiland zijn, waar ik me vooral richt op hoe Jezus voorgesteld wordt en niet op hoe deze voorstelling de term gewijzigd heeft. Tot slot volgen mijn conclusies en reflectie.

Heiland?

Jezus als Heiland: in onze kerktaal is de term niet meer weg te denken. Maar hoe komen we er eigenlijk aan? En waar refereert zij aan? Over de naam Heiland is echter niet zo heel veel bekend. In de literatuur is hier weinig over te vinden. Wel kan gesteld worden dat heiland van *heliand* komt, wat weer van het oud-saksische werkwoord *helian* komt. Dit werkwoord betekent "helen" of "beter maken". Heiland staat dan voor "de helende"¹. Het zou een vertaling van het Latijnse *salvator* zijn². In het Engels wordt het dan ook vertaald met "saviour"³. Vaak wordt ook deze betekenis aan het woord gegeven: de redder.

Mij lijkt dat de naam heiland wel van deze eerste Oud-Saksische betekenis afkomt, maar eigenlijk meer haar inhoud haalt uit de tekst zelf, d.w.z. de held of goede heer(ser). In het hoofdstuk over de dubbele transformatie licht ik dat verder toe.

Heliand?

Kijken we naar het geschrift waar we deze term uit kennen, dan zijn we ook geneigd om meer de kant op te gaan van die laatste betekenis: Jezus als held. Voor ik wil ingaan op de dubbele transformatie wil ik dit geschrift kort inleiden.

De heliand is in de tijd van 825⁴ tot 850 ontstaan⁵. Het latijnse voorwoord spreekt erover dat Koning Lodewijk de opdracht voor het werk gaf. Dit kan de zoon van Karel de Grote geweest zijn ("Lodewijk de Vrome") of nog weer diens zoon ("Lodewijk de Duitser"). De dichter is anoniem gebleven, maar moet - gezien naar de tekst - wel een theologische onderlegde man zijn geweest die vertrouwd was met de traditionele (mondeling voorgedragen) dichtkunst. Waarschijnlijk is het in een klooster geschreven, het klooster van Werden of Fulda. Deze beide kloosters stonden onder invloed van de Angelsaksische traditie, iets wat ook in de Heliand terug te vinden is.

¹ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 18.

² Ibidem, p 61.

³ Heliand. (2007). In Encyclopædia Britannica. Retrieved December 11, 2007, from Encyclopædia Britannica Online: <http://www.britannica.com/eb/article-9039879>

⁴ Echter: J.J. van Weringh stelt dat het al omstreeks 815 geschreven is, door niemand minder dan de dichter Bernlef (die genezen van zijn blindheid was door Liudger; de voltooiër van het werk van Bonifatius. Sierksma K. (Ed.) (1984). *Liudger, Bernlef, Heliand en het Drie-Koningenverhaal in der Lage Landen taal van het jaar 815*. Teewes: Almere-Haven. p 7-12.

⁵ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 24.

De Heliand is een evangeliënharmonie, waarbij de auteur zich niet altijd letterlijk aan de voorhanden evangeliën hield. Soms zijn er stukken die sterk op apocriefe of secundaire literatuur gegrond lijken te zijn, zoals de het Mattheuscommentaar van Hrabanus Maurus en het Lucascommentaar van Beda. De grondtekst die hij gebruikte is waarschijnlijk de Latijnse vertaling van de Tatianus (de eerste evangeliënharmonie van de Syriër Tatianus). Van de originele tekst hebben we niets meer, maar er zijn twee bijna complete handschriften en vijf fragmenten. De verschillende dialecten waarin deze fragmenten in korte tijd verschenen zijn, duiden op een snelle verspreiding van de Heliand⁶.

De vorm waarin het boek geschreven is bijzonder: zij bestaat eigenlijk uit een lang gedicht. Om precies te zijn heeft zij de vorm van een heldendicht. Steeds heeft ieder versregel twee helften (halfverzen). Deze halfverzen worden dan steeds verbonden door alliteratie (beginrijm of stafrijm). Ook wordt er gebruik gemaakt van variatie: een woord of zinsdeel wordt met een synoniem herhaald⁷.

Nog een opmerking moet hier gemaakt worden. Ondanks dat de tekst in het Oud-Saksisch verschenen is, lijkt het niet in eerste instantie bedoeld voor de "gewone man". De woorden die gebruikt worden zijn dan wel niet in het Latijn, maar richten zich voornamelijk op de onderlegde Saks. Daarbij valt te denken aan de Saksische heren en monniken⁸.

Ellende

Om de Heliand en haar vorm van inculturatie juist plaatsen, moeten we de context waarin het boek verschenen is onderzoeken. Zoals gezegd spreekt het voorwoord over Koning Lodewijk, dit was de koning van het grote Frankische rijk. In de tijd dat Heliand geschreven is was het land van de Saksen bezet door deze Franken. De Saksen hadden een gedecentraliseerd rijk, waarbij de verschillende (verhoogde) burchten/forten (*burg*) en in hun inwoners (*gouw*) werden geregeerd door een lokale heer(ser) (*drohtin*). Elk jaar had men een volksvergadering waarin de heren bij elkaar kwamen. In tijden van oorlog was dit om een leider te kiezen. En tijdens de Heliand waren er tijden van oorlog! Regelmatig braken er grote opstanden uit onder de Saksen, die zich wilden bevrijden van de Frankische overheersing. Telkens werden deze opstanden teruggeslagen, waarnaar men zich moest bekeren en laten dopen. De bekering vond in deze tijd dan ook voornamelijk plaats onder het zwaard⁹.

De meest gebruikte methode in de uitbreiding van het evangelie onder de Saksen is dus die van de gedwongen bekering. Er zijn minder verhalen bekend van spontane bekering tot het Christelijke geloof. In die tijd gold dat de geloofsovertuiging van de heer gold voor heel de *gouw*. Al de onderdanen van deze heer werden dan ook automatisch Christen. Bij deze keuzes speelde vaak ook politieke en economische overwegingen een rol: kon meer macht of rijkdom met de nieuwe god verkrijgen¹⁰?

Maar naast deze methode van kerstening vinden we de Heliand. De missionarissen die uit Noord-Engeland kwamen zochten meer de innerlijke bekering van al de mensen. Dat betekent dus: niet door dwang en niet alleen de leiders. De Heliand lijkt ook met dit doel geschreven te zijn, om de Saksen te laten begrijpen waar het christelijk geloof in hun context voor staat en haar kracht te laten zien¹¹. Hiervoor moeten we zelfs teruggaan naar Paus Gregorius de Grote, die de

⁶ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 17-28.

⁷ Ibidem, p 38-40.

⁸ Ibidem, p 25-27.

⁹ Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 18-26.

¹⁰ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 13.

¹¹ Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 15.

kerstening van Engeland op zich nam. In 601 schreef hij aan een missionaris daar dat de afgoden van de Engelsen vernietigd zouden moeten worden, maar de tempels niet. Met wijwater zouden die gewijd moeten worden, zodat deze plekken voor de dienst aan de ware God gebruikt konden worden. Ook de missionarissen¹² die naar de Saksen en Friezen gingen (zoals Willibrord en Liudger) gebruikten deze methode en stichten kerken en kapellen op plekken die eerder al belangrijk waren in de volksgodsdienst¹³.

Helen

Dat brengt ons bij de zaak waar het in deze paper om gaat: de inculturatie van het evangelie door de contextualisatie van Jezus als Heiland in de Heliand.

Zoals eerder vermeldt is de betekenis van Heiland door de inhoud van de tekst voornamelijk gegeven met de termen "held", "heerser" of "drohtin". Hoewel de dichter ook de genezingswonderen aanhaalt, lijkt hij zich steeds meer te richten op het afbeelden van Jezus als held/krijgshoofd. In het volgende gedeelte van deze paper mag dat duidelijk worden, hierbij wil ik de tekst van de Heliand in vogelvlucht doorgaan¹⁴.

Eerst een aantal algemene opmerkingen: God wordt meestal als de machtige getekend en Zijn (en Jezus) werken als krachtig¹⁵. Engelen worden als bodes van de Grote Koning voorgesteld. Het horizontale wereldbeeld van aarde, wereld en middelgaard of verticale wereldbeeld van godenwereld, middelgaard en dodenrijk die we ook in de Heliand tegenkomen is een aansluiting op de bestaande Saksische cultuur. Dit geldt ook voor de vertaling van plaatsen¹⁶ (vaak aan een zee/water, waarover men met vikingschepen vaart¹⁷) en (ruimtes in) huizen¹⁸. Jaren worden in winters geteld, dagen in nachten. Daarnaast is een belangrijke en veel gebruikte aanduiding - in het bijzonder bij het passiegedeelte - die van *wurd* oftewel het lot, duidelijk een verbinding hebbend met de Saksische religie¹⁹. Ook komen we nog veel verwijzingen naar een boom tegen. Verwijst de dichter hier niet naar het omhakken van de heilige bomen/zuilen door Bonifatius en Karel de Grote? De dichter stelt echter dat de bomen niet omgehakt moeten worden, maar zullen omvallen door de kennis van God/Christus. Dus geen gewelddadige bekering, maar één door de kracht en wijsheid van God.

Voor de aankondiging van de geboorte wordt het Romeinse rijk op zo'n manier geschetst dat de lezers hier zo de bezetting van de Franken in kunnen lezen. Men kan zelfs stellen dat het lijkt alsof hier een aantal bevrijdingstheologische elementen naar voren komt²⁰. Bij de aankondiging

¹² Hierbij dient opgemerkt te worden dat Bonifatius - wellicht door zijn aanvankelijke falen bij de Friezen - heel wat minder deze koers had: hij gebruikte veel strenger de roomse richtlijnen en rituelen in plaats van aan een accommodatie van de Germaanse cultuur ruimte te geven. Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 13. en ook in: Douglas, H. (1994). "Contextualizing the Gospel among the Saxons: An Example from the Ninth Century of the Cultural Adaptation of the Gospel as Found in The Heliand." *Missiology* 22:4 (October 1994): 439-53.

¹³ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 16-17.

¹⁴ Ibidem, p 19.

¹⁵ Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 19.

¹⁶ Zoals Romeburg en Nazarethburg - het best vertaald met: Fort Rome en Fort Nazareth -, maar ook in de setting van wouden, bergen, groene weides en rivieren (Galileeland, Jordaanse stroom, Nijlstrom, meer van Tiberias als Zee).

¹⁷ Douglas, H. (1994). "Contextualizing the Gospel among the Saxons: An Example from the Ninth Century of the Cultural Adaptation of the Gospel as Found in The Heliand." *Missiology* 22:4 (October 1994): 439-53.

¹⁸ Zoals wijhuis (voor tempel), dinghuis (rechthuis), gastzaal, hal, wijnzaal.

¹⁹ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 19-23.

²⁰ Zoals het feit dat Herodus genoemd wordt als niet behorend tot hun gouw/clan. Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 19-26. Ook wordt Kajafas bisschop genoemd, wat zelfs zou kunnen wijzen op een kritiek ten opzichte van de kerkleiding in die tijd. Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 179.

van de geboorte wordt Jezus voor het eerst Heiland genoemd, “de vermaarde koning”²¹. Het kindje Jezus wordt, een koning waardig, omwikkeld met sieraden. De herders zijn paardenknechten van edelman Jozef die de paarden bewaakten²². Bij Jezus’ doop door Johannes wordt Hij onder het volk geschaard en zo wil de schrijver de Saksen ook onder dit volk scharen, opdat zij gedoopt worden of het hiermee zich eigen kunnen maken²³. De duif die dan op Jezus schouder neerdaalt is zeker een verwijzing naar de Germaanse god Wodan met de zwarte raven Nunin en Hugin (geheugen en verstand) op zijn schouders²⁴. Wanneer Jezus uit het woud (!) komt waar de duivel hem had verzocht, noemt Johannes Hem de “krachtigste aller koningen”.²⁵ Jezus verzamelt zijn leerlingen bij zich als een *clanhooft* zijn krijgslieden. Vooral Petrus als “word-wise warrior” wordt voorgesteld als iemand waarmee men zich kan identificeren: een koene held²⁶. Later wordt deze Petrus door de dichter Sint-Pieter genoemd; een verwijzing naar de kerk in het land van de Saksen²⁷. De bergrede (berg zoals waar een *burg* op lag) is de raadskring waarin de wijze leider Christus zijn geridderde strijders de geheimen van God en het bestaan openbaart. Hierin weet de dichter door verschillende stijlvormen de verschillende zaligsprekingen aansprekend te maken voor de Saksische ridder: hij wordt afgebeeld als een nobele man met kracht en een zacht gemoed²⁸. Thomas spreekt hierin voorbeeldig voor de heldenmoed van de Saks: “...Het is een heilige plicht je vorst te volgen, hem standvastig te dienen tot aan de doem des doods. Doen wij allen zo, als hij zijn weg gaat. Waardeloos is ons leven, tenzij wij met onze heer, met hem samen ons einde vinden. Onze eer leeft dan voort, onze faam onder het volk.”²⁹ In de bergrede en in het bijzonder in het Onze Vader is een vervanging van de *runen* te vinden: met de magische *runen* van Wodan kreeg men toegang tot het goddelijke en macht over deze wereld (om te genezen etc)³⁰. In zijn handelen en woorden is Christus steeds de machtige, die de *wurd* (in genezingswonderen) verbreekt en de oude wijsheid (Farizeeën en schriftgeleerden) overstijgt. Aan het eind van het evangelie in het passieverhaal komt Christus weer krachtiger als held naar voren. Hij drinkt de beker op de olijfberg als heilsdronk op Zijn Heer. Hij wordt door een leger zwaarbewapende krijgsknechten omsingeld. Petrus slaat als Saksische held het oor van één af (met een zwaard/*strijdbijl!*) en zijn latere verraad wordt als onvermijdelijk, buiten hemzelf afspelend, afgeschilderd³¹. Christus staat de gevangenneming, het proces en het vonnis ootmoedig toe en toont hierin juist zijn macht, anders dan dit onder de Saksen normaal opgevat zou worden³². Jezus wordt bijgezet in een Saksisch graf: een gat in de grond i.p.v. in een rots³³.

Hiermee zijn de belangrijkste elementen voor de transformatie/contextualisatie van Jezus als Heiland/Saksische held genoemd. Hoe zit het nu met de andere transformatie? Is het begrip

²¹ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 60.

²² Ibidem, p 66.

²³ Ibidem, p 86-87.

²⁴ Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 79-80.

²⁵ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 91.

²⁶ Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 57-62.

²⁷ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 148-149.

²⁸ Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 80-82.

²⁹ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 174-175.

³⁰ Murphy, G.R. (1989). *The Saxon savior: the Germanic transformation of the Gospel in the ninth-century Heliand*. New York: Oxford U.P. p 90-92.

³¹ Vredendaal, J. van (2006). *Heliand Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Sun: Amsterdam. p 197-204.

³² Ibidem, p 212.

³³ Douglas, H. (1994). “Contextualizing the Gospel among the Saxons: An Example from the Ninth Century of the Cultural Adaptation of the Gospel as Found in *The Heliand*.” *Missiology* 22:4 (October 1994): 439-53.

heiland verandert? Willen we daar een antwoord op geven, dan zullen we Heiland voornamelijk moeten betrekken op het begrip held/heerser. Als we daarna kijken zien we wel een aantal opmerkelijke wijzigingen. De heerser in die tijd werd gezien als een gewelddadig en ruw heerschap, zonder genade. Daarin geeft Christus als Heiland wel een duidelijke transformatie: de Heiland is een reddende, helende heer, met een zacht gemoed. Ook heeft de krijger geen zwaard, maar het woord als wapen om te strijden voor de waarheid³⁴.

Einde

Over de Heliand en zijn contextuele Christus is vaak gediscussieerd in termen van een te nauwe verbinding: zo werd de Heliand opgeëist als Germaanse Christus, mede door de nazi's. Vooral het boek van A.F.C. Vilmar "*Heliand: Deutsche Altertumer im Heliand als Einkleidung der evangelischen Geschichte*" uit 1845 en 1862 heeft hier aan meegeholpen. In mijn opinie mag dit gezien worden als een compliment aan de dichter. Sowieso wil ik deze anoniem gebleven man complimenteren: zijn schrijven dompelt je werkelijk onder in de Saksische wereld van Beowulf en andere heldenepen, waarbij nu de Christus als machtige held³⁵ naar voren komt. Het bestuderen en lezen van de Heliand heeft me veel plezier gedaan, wellicht omdat er nog steeds iets in deze tekst zit waarmee wij - in onze cultuur - ons mee kunnen identificeren. Wat de contextuele christologie en de dubbele transformatie betreft zou ik zeggen dat die eerste bijzonder goed gelukt is en wellicht zelfs bijzonder heeft meegeholpen aan het opnemen van het christendom door de Saksen en hun erfgenamen. Van het tweede heb ik voornamelijk de tekening van Christus als Heliand kunnen achterhalen en niet de transformatie van het begrip Heliand.

³⁴ Douglas, H. (1994). "Contextualizing the Gospel among the Saxons: An Example from the Ninth Century of the Cultural Adaptation of the Gospel as Found in The Heliand." *Missiology* 22:4 (October 1994): 439-53.

³⁵ Ik moet hierbij toevoegen dat een contextualisering met een meer "seculiere" figuur mij geslaagder lijkt dan een contextualisering van een meer religieus figuur, zoals de Boeddha of een Avatara. De Christus wordt hier ook niet voorgesteld als een Wodan, maar stijgt daar bovenuit, dat lijkt mij wellicht een wezenlijk verschil.